

İSLAMİYET ÖNCESİ İLK TÜRK DEVLETLERİNDE EĞİTİM

İÇİNDEKİLER

1. GİRİŞ.....	2
2. MATERYAL VE YÖNTEM.....	4
3. DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	5
4. İLK TÜRK DEVLETLERİ VE EĞİTİM	9
4.1. Hunlar	9
4.2. Göktürkler.....	11
4.3. Uygurlar.....	15
5. BULGULAR VE TARTIŞMA	23
6. SONUÇ.....	30
7. KAYNAKÇA	33

1. GİRİŞ

Eğitim, bireyin kendi yaşantıları yoluyla davranış değişikliği meydana getirme sürecidir. Öğretim ise; yaşantılar yoluyla meydana gelen kalıcı izli davranış değişikliğidir. Eğitim, insanın varoluşundan ölümüne kadar geçirdiği süreç boyunca devam eden zihinsel bir süreçtir. İnsanın olduğu her yerde eğitim vardır. Türklerin de eğitim anlayışı vardır ve süreç içinde değişime uğramıştır.

Türklerin anayurdu Orta Asya'dır. Orta Asya, Tanrı dağlarının güney ve kuzeyi olmak üzere iki kısma ayrılarak sınırlandırılabilir. Tanrı dağlarının güneyindeki bölgede bugünkü Doğu Türkistan, kuzeyindeki bölgede de Altay dağları, Çungarya stepleri ve İrtiş havzası yer alır. Genel hatlarıyla sınırlarını çizdiğimiz Orta Asya'nın medeniyet tarihine girişini, milattan 5000 yıl öncelerine inerek başlatmak gerekir. Nitekim, Buzul çağlarının sona ermesi üzerine, Baykal gölünden Baltık denizine kadar uzanan geniş bir alanda, 18 başlıca özelliği kemikten işlenmiş aletler ve avcılık yaparak yaşayan göçebe hayata dayalı bir kültür oluştu. Bu kültür zamanla gelişerek atlı göçebe kültürü haline geldi (Günel, 2006).

Orta Asya'da tarih sahnesine çıkan Türklerin eğitim tarihi üç dönemde incelenmektedir.

Türk eğitim tarihini dönemlere ayırmak, Hunlardan günümüze kadarki süreçte eğitimimizin seyrini daha iyi görebilmemizi sağlar. Türk toplumunu derinden etkilemiş olan iki olay, İslamiyet'in Türklerce kabulü ve Cumhuriyetin ilanı, Türk eğitim tarihi açısından da dönüm noktası olarak kabul edilmiştir.

Buna göre Türk eğitim tarihi, üç ana döneme ayrılır:

- (1) İlk Türk Devletlerinde Eğitim,
- (2) İslamiyet'in Kabulünden Sonra Türklerde Eğitim,
- (3) Cumhuriyet Döneminde Eğitim.

10.yüzyılda İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devleti Karahallılara kadar olan bu döneme; ilk Türk devletleri, eski Türkler veya İslamiyet öncesi ilk Türk devletleri denilmektedir. Tarihte dikkati çeken bu ilk Türk devletleri Hunlar, Göktürkler ve Uygurlardır.

İslamiyet Öncesi Türklerde eğitim, şimdiki gibi örgün ve özel sınıflarda ve ayrı bir dal olarak olmasa da, toplum eğitimi, mesleki eğitim, din eğitimi vb. gibi sınıflandırabiliriz. Bu dönemde sözlü kültürün hâkim olduğu eğitim, bu kültürün özelliklerine uygun şekilde yapılmaktadır. İlk Türk devletlerinde eğitim anlayışının

daha çok yaygın eğitim şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Göçebe yaşam tarzından dolayı sanat, mimari, yazı vb. gelişmeler gecikmiş ve yaşam biçimine göre şekillenmiştir. Göktürkler çoğu yönden Hunlara benzerlik gösterirken Uygurlar yaşam tarzı, benimsedikleri din, yazı kültür ve sanat yönünden Hunlara göre farklılık göstermiştir. Bu çalışmanın amacı; İslamiyet öncesi Türklerde eğitimin, eğitim sisteminin durumunu araştırıp farklı kaynakların bulgularından faydalanarak açıklamaktır. Çalışmada Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar döneminde eğitimin amacı, nasıl yapıldığı, toplumun eğitime bakışının nasıl olduğu gibi konular değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmada arşiv tarama modeli kullanılarak konu ile ilgili kaynaklar taranmış ve çalışmanın verilerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: İslamiyet öncesi Türklerde eğitim, eğitim, Hun, Göktürk, Uygur.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışmada Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar dönemi kısa siyasi tarihleri, sosyal hayat ve kültürel özelliklerine yer verilerek ilk Türk devletlerinde eğitimin amacı, nasıl yapıldığı, toplumun eğitime bakışının nasıl olduğu gibi konular değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmada arşiv tarama modeli kullanılarak konu ile ilgili kaynaklar taranmış ve çalışmanın verilerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

İlk Türk devleri olan Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar'da eğitim öğretime dair verilere ulaşabilmek, dönemin eğitim öğretim yapısını, nasıl bir insan modelini temel alan eğitim felsefesine sahip olduklarını anlayabilmenin yolu tarihi kayıtların yetersizliği nedeniyle ilk Türk devletlerinin dini, siyasi, askeri, sosyal, kültürel, ekonomik yapılarına yer vererek konuyu çözümlemeye çalıştık.

3. DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Türk eğitim tarihinin amacı, en eski tarihlerden günümüze kadar Türk milletinin ürettiği, benimsediği, geliştirdiği eğitim ve öğretimle ilgili düşünceleri, kurumları, uygulamaları ortaya koymak, insan yetiştirme düzenini ve nasıl bir insan tipi yetiştirilmeye çalışıldığını araştırmak, Türk toplumlarının mutluluğu ve mutsuzluğu ile eğitim ve öğretimlerinin ilişkisini araştırmak, bugünkü eğitim sorunlarımızı en iyi biçimde çözebilmek için geçmişten bir takım dersler çıkarılıp çıkarılamayacağını tartışmaktır (Akyüz, 2019).

Türk eğitim tarihi, genel Türk tarihi içinde yer alan, eğitim ile ilgili bir Tarih bilimidir. Türk eğitim tarihi, tarihi bilinen ilk Türk toplumları ile başlar. Bu devletler, sıra ile şunlardır: Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı Devletleri ve Atatürk'ün kurduğu, ebediyen yaşayacak olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti (Akyüz, 2019).

İslamiyet'ten önce yaşamış Türk devletlerinin eğitim durumlarına ilişkin bulunan kaynaklar kıt olmakla beraber genel hatları ve önemli noktaları ile değinmemiz, eğitim tarihimizin arka planını anlamlandırmada önem arz etmektedir.

Türk toplumlarının eğitim anlayışı ve uygulamaları büyük ölçüde töre ve yaşama biçimlerinin etkisiyle şekillenmiştir. Dolayısıyla eğitim uygulamalarına ilişkin edindiğimiz bilgileri yorumlamada yaşam tarzları bize yol gösterici olacaktır. Atlı göçebe hayatı yaşayan ve sürekli savaş tehlikeleri ile karşı karşıya kalan Hunlarda eğitim, savaşçı bir teşkilatın geliştirilmesi çerçevesinde şekillenmiştir. Ayrıca Hunların mesleki eğitime önem verdiği ve özellikle de usta-çırak ilişkisi içinde bazı becerilerin kazandırılarak kürk, halı, madeni eşya ve silah yapımında, altını ve demiri işlemede başarılı oldukları görülmektedir. Hunlardaki eğitim sisteminin Göktürklerde devam ettiği görülmektedir. Bunda Göktürkler ile Hunların yaşam biçimlerinin birçok yönden benzer olmasının etkisi büyüktür. Bunun yanı sıra Göktürklerin otuz sekiz harfli gelişmiş bir alfabeye sahip olmaları, yazılı eserler bırakmış olmaları, yazı ve dil konusunda planlı bir eğitim yapmış olduklarını göstermektedir. Ayrıca kaynaklar Göktürklerin ziraat ve tarımla uğraştıklarını da göstermektedir. Ziraat ve tarım büyük bir bilgi birikimi ve tecrübe isteyen bir alan olup, mevsim bilgisi, takvim bilgisi, coğrafya bilgisi vb. bilgilerin yeni nesillere aktarılması yaygın eğitimin göstergelerindendir.

Hunlarda ve Göktürklerde görülen hayat biçimlerinin Uygurlar dönemine gelindiğinde değişikliğe uğradığını görmekteyiz. Bu hayat tarzındaki farklılıkta Budizm ve Maniheizm dinlerini benimsemeleri ve yerleşik hayata geçmelerinin etkisi büyüktür. Hayat tarzındaki bu değişiklik Uygurların eğitim anlayışına da yansımıştır denebilir. Uygurların ayrıca baskı yolu ile kitapları çoğalttıkları da bilinmektedir. Tüm bu yaşanan değişiklikler çerçevesinde Uygurlarda okuryazarlık artmış, toplumun bilgi düzeyi de yükselmiştir. Hunlar ve Göktürklerden farklı olarak Uygurlar döneminde kâtiplik, bürokratik, danışmanlık hizmetleri önem kazanmıştır.

İlkçağlardan itibaren Türklerin çok sayıda milletle temas etmeleri sonucunda Türk adı farklı milletlerin kaynaklarında çeşitli şekillerde kaydedilmiştir. Türk adı 542 yılında tarih sahnesinde yer alan, Gök-Türk (Kök-Türk) Devleti'yle resmî bir kimlik kazanmıştır. Aslında bu devletin adı Gök-Türk değil, Türk idi ve bazen iki heceli Türuk şeklinde yazılıyordu. XIX. yüzyılın sonunda bazı Türkologların kabul ettiği biçimiyle Gök-Türk kullanımı yaygınlaşmıştır. Türk adının nasıl olup da yaygınlaşarak günümüze ulaştığını da kısaca açıklamak gerekir. Moğolistan'da kurulan Türk adlı devlet, kısa zamanda bütün Orta Asya'yı, Kuzey Çin'i, hatta Tibet'i hâkimiyeti altına aldı. Arkasından Kore'den Karadeniz'e kadar Kafkasların kuzeyi, hatta Kuzey Afganistan'ı kendine bağladı. Böylece hem doğu (Çin, Tibet, Kore) hem de batı kaynaklarında (Bizans) Türk Devleti adıyla geniş yer edindiği gibi Orta Asya Türkiye olarak anılmaya başladı (Kanlıdere, 2013).

Türkçede cins ismi olarak eskiden beri mevcut olduğu bilinen Türk kelimesinin Altaylı (Seyhun nehri kuzeyi) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde ve daha sonra yine 515 hadiseleri dolayısıyla Türk Hun (kuvvetli Hun) tabirinde kullanıldığı bilinmektedir. Türk adına kaynaklarda çeşitli anlamlar verilmesine rağmen, "güç" anlamına geldiği anlaşılmıştır. Resmî devlet adı olarak ilk defa Gök-Türk Devleti tarafından kullanılan Türk kelimesinin bundan önce Töruk veya Türuk şekilleriyle kullanıldığı ve daha sonra Türk haline dönüştüğü kabul edilmektedir (Kanlıdere, 2013).

Yapılan araştırmalarda Türk adına çeşitli anlamlar verilmektedir. Bunlar, miğfer, olgunluk çağı, terk edilmiş, cezp etmek vb. gibi anlamlardır. Bir görüşe göre, Türk kelimesinin, Türelî (Törelî) yani kanun, nizam sahibi anlamında olduğu üzerinde de durulmuştur. Ancak, Türk kelimesinin, cins isim olarak Güç-kuvvet anlamına geldiği bir Türkçe belgeden anlaşılmaktadır. Buna göre, Türk adı zaman içinde,

meydana çıkmış, şekillenmiş, çok gelişmiş ve son olarak da güç kuvvet (sıfat hali ile güçlü, kuvvetli) anlamını kazanmıştır (Günel, 2006).

İlk Türk toplumları ve devletleri olarak bilinen Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda eğitim biçimini yaşam koşulları belirlemiştir.

Göçebe ve savaşçı olan Hunlarda (M.Ö. 220 –M. S. 455) savaş ve yöneticilik eğitimi ön plana çıkmıştır.

Yetiştirilmek istenen insan tarzı cesur, kahraman ve bilge anlamına gelen “alp” insandır.

Eğitimde, töre önemlidir. Töreği belirleyen gelenek ve dinlerin eğitim üzerinde etkisi vardır.

Hunlarda ve eski Türklerde Şamanlar yaygın eğitimci olarak görülebilir (Akyüz, 2019).

Türklerin Müslüman olmalarından önceki dönemlerde eğitimlerinin temel özellikleri şunlardır:

1. Türk toplumlarının eğitim anlayış ve uygulamaları, yaşama biçimlerinin etkisiyle şekillenmiştir.

2. Çocukların ve gençlerin toplumsallaştırılıp eğitilmesinde toplumun töresi önemli bir rol oynamaktadır.

3. Bu devirlerdeki Türklerin eriştikleri uygarlık ve kültür düzeyi, onlarda örgün eğitim kurumlarının bulunduğu kesin bir delil ise de bu kurumlar hakkında henüz bilgimiz yoktur.

4. Bu dönemin edebî eserlerinde yaygın olarak bir tâlimi yani öğretici amaç bulunduğu görülür. Bunlar, insanlara hayatta yol gösterebilecek ilkeler, ahlâkî esaslar, felsefe kırıntıları taşır. Şiir ve kısmen atasözü niteliğindeki bu parçalar, o dönemlerin ahlâk ve terbiye anlayışını gösterir. Bunlar, iyiliğin, cömertliğin, bilgeliğin, cesaretin önemi ve değeri, büyüklere itaat vs. gibi bugün de yaşayan değerlerdir.

5. Eski Türklerde alp insan tipine önem verilmektedir. Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağan kendisine tüm dünya halklarının itaat etmesini ister ve kendisini dünyanın hükümdarı, yöneticisi olarak görür. O, dışa dönük, mekânda genişlemek isteyen, göçebe, akıncı, düşmanlar ve hayvanlarla mertçe çarpışan, üstün Türk'ü temsil eder.

6. Eski Türklerde köklü bir bilim sevgisi vardır. Alp insan tipinin temel özelliklerinden biri, onun cesur olduğu kadar bilge bir kişi oluşudur.

7. Eski Türklerde meslekî eğitim de önemli bir yer tutar.

8. Türklerin tarihi bilinen en eski yazılı belgeleri de Müslüman olmalarından önceki döneme aittir.

9. Eski Türklerde, genellikle cinsiyet farkı gözetmeden, büyük bir çocuk sevgisi vardır (Akyüz, 2019).

4. İLK TÜRK DEVLETLERİ VE EĞİTİM

4.1. Hunlar: (M.Ö. 221- M.S. 439)

Türklerin kurduğu ilk devlet olan Asya Hun İmparatorluğu aynı zamanda Orta Asya tarih sahnesinin ilk büyük imparatorluğudur. Hunların tarih sahnesine çıkışlarının kesin tarihi belli olmamakla birlikte, efsanevi Çin kayıtlarında M.Ö. 2255'lere kadar götürülmektedir (Kanlıdere, 2013).

Türkler, doğuda Çin'in kuzeyinden, batıda Balkaş gölüne kadar olan sahada devlet kurdukları gibi, Orta Avrupa'da Tuna nehrine kadar olan geniş bir alana da yayıldılar (Günel, 2006).

M.Ö. Bin yıllarında Orta Asya'da Altay dağları ve bunların kuzey ve doğu bölgelerinde Büyük Hun Devleti kurulmuştu. Bu devletin en ünlü iki hükümdarı Teoman ve oğlu Mete (M.Ö. 209-174) dir. Büyük Hun Devleti M.S. 50 yıllarında Çin'in baskıları sonucu parçalandı ve Hunların önemli bir kısmı Batıya göçerek Ural dağlarından Batı Avrupa'ya kadar uzanan Avrupa Hun Devletini kurdular. Bu devletin en önemli hükümdarı Atilla'dır (M.S. 437-453). Roma ve Bizans'ı vergiye bağlayan Atilla'nın ölümünden bir süre sonra Hunlar bağımsızlıklarını kaybettiler (Akyüz, 2019).

Hunların eğitimini yaşayış biçimleri şekillendirmiştir. Hunlar, sürü besleyen atlı göçebe kabilelerden meydana gelmişti. Bunun doğal sonucu olarak da savaşçılık, yöneticilik, bazı el zanaatları ile dinî inanışlar ve çocuk yetiştirmeye ilişkin değerler eğitime damgasını vurmuştu. Bunlar özellikle Göktürkler için de geçerli sayılmalıdır (Akyüz, 2019).

Bir toplum yüzyıllarca atlı göçebe hayatı yaşar ve sürekli savaş tehlikeleri ile karşı karşıya kalırsa kuşkusuz savaşçı bir teşkilât ve eğitim geliştirmek zorunda kalır. "Atlı toplumların çok az bir zamanda hazırlanması lâzımdır. Eli silâh tutan ve düşmana karşı koyabilecek kimseler, nerede ve nasıl göreve başlayacaklarını çok önceden bilmeliydiler. Kadınları ve çocukları kimlerin nasıl ve nerede koruyacakları kesin kurallarla belirtilmiş olmalıydı. Bütün bunları topluma kim öğretirdi? Hiç kimse. Yalnızca asırlardan beri devam eden ve olgunlaşan töre ve toplumun köklü ananesi bu askerlik hazırlığını düzenlerdi." Hunlar büyük ordular kurmuş, Çin gibi geniş ve kalabalık bir ülkeye akınlar düzenleyip savaşlar kazanmıştı. Çin Şeddi onları durdurmak için yapılmıştır. Hunlar, orta ve batı Avrupa'da da çok geniş bölgeleri ele geçirdiler, Roma ve Bizans'a baş eğdirdiler. Bunlar bize Hunların çok iyi bir askerlik

ve savaş eğitimi gördüklerini kanıtlamaktadır. Bu eğitim töre içinde gerçekleşiyordu. Bu töre gereğince, çocukların güçlü ve iyi bir asker olarak yetişmelerine çok önem verilirdi. Doğum, ad verme günleri törenlerle kutlanırdı. Çocuklar daha küçükken at niyetiyle koyunlara biner, kuş ve fareleri okla vurmaya çalışır, ava götürülürlerdi. Onların biraz büyüyünce ata binmeleri de yine törenlerle kutlanır, o gün çocuğa at teslim edilir, at yarışları yapılırdı. Erkek çocuğun yetişmesinde ve savaş sanatını öğrenmesinde babasının çok önemli öğretici ve eğitici görevi vardı. Kızlardan da erkeklerle boy ölçüşen, düşmanları, vahşi hayvanları alt edenler çıkardı. Hunlarda ve genellikle öteki Türklerde Müslüman oldukları zamanlara kadar çocuğa ad koymanın bile bir mücadele, kahramanlık, güç gösterisi ile ilgisi vardı. Doğduğunda çocuğa verilen ad onun gerçek ve sürekli adı değildi; o, ilk gençlik yıllarında dikkati çeken bir başarı ile adını kendi kazanırdı (Akyüz, 2019).

Sürü besleyen atlı-göçebe ve savaşçı bir toplumda hayvan ürünlerinin (et, süt, deri, yün...) değerlendirilmesi, çeşitli araç gereç yapımı ile ilgili, usta çırak ilişkisi içinde bazı becerilerin gelişmesi doğaldır. Hunlar böylece kürk, halı, madenî eşya ve silah yapımında ileri idiler. Madenlerden altını, demiri başarı ile işlerlerdi. Eski Türklerde demir ve demircilik kutsaldı, onlar kılıç üzerine and içerlerdi. Hayvan ürünleri ve madenlerin toplumda geniş çapta işlenip değerlendirilmesi bir ihtiyaçtı. Bu, yalnızca aile içinde kalmayan bir uğraşı olsa gerek. Bu işlerin en iyi biçimde yapılabilmesi için devletin yaygın bir meslekî eğitimle ilgilenmiş olması muhtemeldir. Hunlar, el zanaatları içinde güzel eserler yapmışlardır ve bunlar "step sanatı" olarak adlandırılmaktadır (Akyüz, 2019).

Hunlar çocuklarını daha küçük yaşlarda biniciliğe alıştırırlardı. Gençlik çağına geldiklerinde mükemmel binici olurlardı. Atlı savaş usullerini Hunlar çok iyi uyguluyorlardı. Sahte geri çekilme esasına dayalı bir savaş taktikleri vardı ki, onun sayesinde kendilerinden üstün orduları çember içine alarak mağlup ederlerdi. Hunlar savaş için dolunay vaktini beklerlerdi.

Hunların sadece hayvancılıkla uğraşmadıkları, tarım da yaptıkları bilinmektedir. Son yapılan arkeolojik kazılarda Altay Dağları'ndaki Çulışman Irmağı bölgesinde sulama kanalları gün ışığına çıkarılmıştır. Orhun ve Selenga ırmakları havalisinde yapılan kazılarda ise sabanlar, oraklar ve tarım ürünlerini öğütmede kullanılan değirmen taşları ele geçmiştir.

Asya Hunlarına ait yazılı Türkçe metinler mevcut olmasa da, Çin kaynaklarında kaydedilmiş, Hun dilinden kalma bazı kelimeler vardır. Bunlar Ching-lu (kılıç) ve Ch 'eng-li ku-t'u (tanrı kutu) gibi sözcüklerdir.

Çin kaynaklarında, Hunlara ait müzikle ilgili bilgilerden de söz edilmektedir. Dokuz delikten oluşan Pi-li adlı sazın cenaze törenlerinde kullanıldığı anlatılır. Huchia ise yukarısı dar, aşağısı kısa ve geniş bir alet olup melankolik havalar çalınırdı. Pi-pa ise at üzerinde çalman telli bir müzik aletiydi.

Pazırık, Tuyehta ve Noin-ula benzeri çok önemli arkeolojik merkezlerde ele geçen Hunlardan kalma eserler günümüzde Petersburg'da Hermitaj Müzesi'nde sergilenmektedir. Buluntular halı, keçe örtü, at koşum takımları, çeşitli silahlar, elbiseler, kemer tokaları ve demirden üretilmiş ev eşyalarıdır. Bunların üzerindeki desenler ve süslemeler bozkır hayvan üslubunu meydana getirmektedir. Ağaç oymalardan yapılan at yular takımlarındaki yanak süsleri dikkat çekmektedir. At eyerlerindeki süslemeler de doğadaki hayvan mücadelelerini yansıtır. Hun öncesi döneme ait Pazırık halısı dünya tarihinin ilk düğümlü halısı kabul edilmektedir (Kanlıdere, 2013).

4.2. Göktürkler: (552-630/682-745)

Türk boyları M.S. 552'de Bumin Kağan'ın önderliğinde Göktürk Devletini kurdular. Onun az sonra ölmesi üzerine ülkenin batısını kardeşi İstemi Kağan (552-576), doğusunu da torunu Bukan (553-572) yönetti. Fakat Uygurlar ve Çinlilerin baskıları sonucu Doğu Göktürkler 630'da, Batı Göktürkler de 659'da Çin egemenliğine girdiler. Doğu Göktürkler 50 yıllık bir aradan sonra Kutluk (İlteriş) adında bir önderin yönetiminde istiklâl savaşı vererek tekrar bağımsızlıklarına kavuştular (681). Kutluk Kağan'ın ölümünden (691) sonra kardeşi Kapağan, sonra da Kutluk Kağan'ın çocukları Bilge Kağan ve Kültegin yönetimi aldı (716). Vezirleri, Tonyukuk idi. O yıllarda Göktürkler en parlak dönemlerini yaşadılar. Kültegin 731, Bilge Kağan 734'de öldü.

İç siyasî çekişmeler, Uygurlar ve başka toplumların isyanı, Çin'in izlediği bölücü politika sonunda, Göktürkler 745'te bağımsızlıklarını kaybettiler.

Göktürk Devleti, en parlak döneminde Hazar denizi - Kingan dağları ve Sibirya tundraları-Amuderya arasında uzanan federal yapılı bir imparatorluktu, ilk kez Türk adını bu devlet taşımış ve tarihi bilinen en eski Türkçe yazılı belgeleri Göktürkler bırakmıştır (Akyüz, 2019).

Göktürk sosyal yapısı aile, urug (aileler birliği), boy (ok), bodun (millet) ve il (devlet) şeklinde birbirine sıkı sıkıya bağlı halkalar halinde tezahür ediyordu.

Göktürkler, çağdaşları olan devletlere göre çok farklı hukuk sistemine sahiptiler. Anayasa karşılığı olarak töre vardı. Sosyal düzen töreye bağlı kalınarak sağlanıyor ve herhangi bir bunalım yaşanmıyordu. Vatana ihanet, adam öldürmek, zina yapmak ve hırsızlık gibi ağır suçların cezası idamdı.

Göktürk ekonomisi temelde hayvancılığa (at ve koyun) dayalıydı. Tarıma elverişli bölgelerde ziraat gelişmişti. Mesela Turfan ve civarında sebze ve meyveciliğin çok ilerlediği tespit edilmiştir (Kanlıdere, 2013).

Göktürklerde eğitim Hunlardakine kuşkusuz çok benzemekteydi. Eğitim töre içinde ve töre kanalıyla veriliyor, benzer özellikleri taşıyordu. Çünkü Göktürklerin yaşam biçimi de Hunlardan çok farklı değildi. Ancak Göktürklerin 38 harfli gelişmiş bir alfabe ile işlenmiş bir dile sahip olmaları, yazılı eserler bırakmış olmaları, yazı ve dil konusunda özgün, plânlı bir eğitim yapmış olduklarını düşündürüyor.

Gerçekten ileri düzeyde bir dil ve yazı eğitimsiz var olabilir miydi? Bu nedenle, Göktürklerde sözlü töre bilgisi yazı ile de genişlemiş, bilgiler artmış ve yaygınlaşmıştır.

Ünlü vezir Tonyukuk'un Göktürk töresinin korunmasında yeri büyüktür. Belki de Çin propagandasının etkisiyle, Budizmin Türklerce benimsenmesi şeklinde bir düşünceye o karşı çıkmış, bu dinin Türkleri uyuşturacağını ileri sürmüş, eski gelenek ve inanışların devamını sağlamıştır. Böylece onu, toplumun sosyal düzenini ayakta tutan eğitimci bir devlet adamı olarak görmek gerekir.

Uzun ve zor mücadeleler ve savaşlar sonucu bağımsızlıklarını kazanan Göktürklerde alp insan tipine büyük değer verilirdi. Bu, Hunlar ve Uygurlarda da böyledir.

Günümüz Avrupa uluslarının hemen hiçbirinin millî dil ve yazısı bulunmadığı bir dönemde Göktürkler ileri bir dil ve yazı ile taş üzerine yazı yazarak bize çok değerli belgeler bırakmışlardır. Orhun Anıtları denen bu belgeler 732'de dikilen Kültegin, 735'te dikilen Bilge Kağan ve yine o yıllarda dikilen Tonyukuk anıtlarıdır. Bu anıtlarda 6000 kadar kelime vardır. Aslında Göktürk hükümdarlarının, 6. yüzyılda Çin imparatorlarına Türkçe olarak mektuplar yazdığı biliniyor. Bunların ancak Çince çevirileri günümüze ulaşabilmiştir. Yenisey mezar taşları ise daha da eski tarihlere çıkar. Şu hâlde, Türkçenin ilk yazılı belgeleri Orhun Anıtlarından önce meydana getirilmiştir. Fakat, kesin olarak tarihlendikleri, binlerce kelimeden oluştuğu ve konuları çok önemli olduğu için, Türkçenin, tarihi bilinen en eski yazılı belgeleri, Orhun Anıtları kabul edilmektedir."

Orhun Anıtları ilk kez, 1893'te, Danimarkalı bilgin Thomsen tarafından okunmuştur. Anıtlar "On İki Hayvanlı Takvim"e göre tarihlenmiştir. Bu takvimde, on iki yıllık zaman kesitlerinin her yılı bir hayvan adını taşır. Kültegin Anıtında, onun "Koyun Yılı'nın on yedisinde" öldüğü belirtilmiştir ki, bu tarih 27 Şubat 731'e rastlar. Anıtların üzerindeki bazı Çince yazılar, kesin tarihleri bulmakta yardımcı olmuştur. Böylece, Kültegin Anıtındaki yazıların 21 Ağustos 732'de tamamlandığı belirlenmiştir.

Orhun Anıtlarında, konumuzu ilgilendiren başlıca kısımlar şunlardır:

"Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları yumuşak imiş. Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp, uzaklarda yaşayan halkları kendilerine yaklaştırırlar imiş. Onlar yaklaşıp yerleştikten sonra, Çinliler fesatlıklarını düşünürler imiş(...) Çin halkının tatlı sözlerine, yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp, Türk halkı, çok sayıda öldün (...) Ey cahil kişiler, Çinlilerin sözlerine kanıp onlara yakın gidip, çok sayıda öldünüz!"

"Ey Türk halkı, Ötüken topraklarında oturursan, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin!

"Ey Türk halkı, sen tok gözlü ve aksisin: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir de doyarsan açlığı hiç düşünmezsin (...) Hakanlarının sözlerini dinlemedin (...)

"Tanrı lûtuflukâr olduğu için, benim de talihim olduğu için hakan oldum, yoksul halkı derleyip topladım, fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım.

"Ey Türk beyleri ve halkı, bunu işitin! Türk halkının yaşayıp devlet sahibi olduğunu bu taşa yazdırdım, yanılıp öleceğini de buraya yazdırdım. Söyleyecek her ne sözüm var ise, ebedî taşa (bengü taş) yazdırdım. Ona bakarak bu sözleri öğrenin!"

Bumin ve İstemi Kağanlardan şöyle söz edilir:

"Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş ve düzenleyivermişler. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular gönderip dört bucaktaki halkları kendilerine bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Bilge ve alp (yiğit) hakanlar imiş. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler. Onun için devleti yönetip yasaları düzenlemişler."

Sonraki yöneticilerin durumu ve esaret dönemi (630-681) özetle şöyle anlatılıyor: Bunlar bilgisizdi. Beyler ve halk isyan etti. Çinliler de hile ve kurnazlıkla durumdan yararlandılar. Türk milleti Çin egemenliğini kabul etti ve "bey olmaya lâyık erkek çocukları köle, temiz kız çocukları da cariye oldu ".

Türk beyleri Çince adlar aldılar, 50 yıl Çin'i genişletmeye çalıştılar. Esareten kurtuluş ve istiklâl savaşı da özetle şöyle dile getiriliyor: Türk halkı eski bağımsızlığını ve ülkesini hatırlayarak Çinlilerle savaşa girdi. Tanrı da Türk milletinin var olmasını diliyordu, ilerî Kağan ve eşi ilbilge Hatun 17 kişi ile işe başladılar, sonunda Çinlileri yendiler. "Ellileri elsiz, hakanlıları hakansız kodular, dizlilere diz çöktürüp başlılara baş eğdirdiler..."

"Orhun Anıtlarının Türk eğitim tarihinde büyük önemi vardır:

Anıtlarda, bilgelik, alplık, iyi ve başarılı hükümdarların özellikleri olarak belirtiliyor. Böyle hükümdarlar, halkın bağımsız ve güven içinde yaşamasını sağlamak kadar, onun nüfus ve ekonomik gücünü artırmayı ve onu mutlu etmeyi asıl görevleri bilmektedir. Bilgisiz, yani iyi bir yönetim bilgisine sahip olmayan, toplumun gerçek çıkarlarının nerede bulunduğunu ve bunun nasıl sağlanacağını bilmeyen hükümdarlar ise toplumsal çözülmeye ve bağımsızlığın kaybedilmesine neden olurlar. Böyle hükümdarlar döneminde, dış düşmanlar da "propaganda" yoluyla ülkeyi içerden kolaylıkla çöktürüp ele geçirirler...

Anıtlarda, Türk milletinin, geçmişteki felâket ve yıkımlarından ders alması, bağımsız yaşamının değerini bilmesi, bazı olumsuz davranış ve alışkanlıklarını bırakması gerektiği üzerinde durularak bir özeleştirici de yapılıyor. Özetle, Anıtlarda, daha sonra gelecek Türk hükümdarlarına ve sonsuza kadar Türk milletine bağımsız ve mutlu yaşama ile ilgili bir tarih dersi veriliyor. Millet bunları öğrenip "bilmesi" isteniyor. Bu bilgilerin kalıcı olmaları için taş üzerine yazıldığı belirtiliyor. Böylece, Bilge Kağan'ın, Türk milletinin ilk siyasal eğitimcilerinden biri olarak değerlendirilmesi gerekir.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, Göktürklerin, Orhun Anıtları dışında, mezar taşları, dağlardaki sabit kayalar, ağaç ve kemikler, madenî ve toprak ev araç gereçleri, silâhlar, süs eşyaları vs. üzerine pek çok yazı yazdıklarını ortaya koymuştur. Örneğin, Altay dağlarında kayalarda, yolları gösterici, sosyal ve günlük yaşayışa ait birçok yazı bulunmuştur. Kupa, tabak gibi ev eşyaları üzerinde sihirsel yazılar, ya da bunların hangi amaçla kullanıldıkları ve kime ait olduklarını gösteren yazılar görülmektedir. Bunlardan biri, bir kupa'nın, nişanlanan bir kız için armağan olarak alındığını bildirir. Bunlar bize, Göktürklerin yazıyı toplum hayatının her alanında kullandıklarını, okuryazarlığın yaygın olduğunu göstermektedir.

Çin kaynaklarında kayıtlı şu olay da çok önemlidir: 574 tarihinde Kuzey Tszü Hanedanı İmparatoru, bir Budist keşiş Budizmin temel ilkelerini Türkçeye çevirtip,

bu metni Türkler arasında dağıtarak onları Budizme çekmeyi emretmişti. Göçebe Göktürkler arasında böyle bir propagandanın misyonerler (din damları) tarafından sözle değil de yazılı metinlerle yapılmak istenmesi, Göktürklerde okur yazarlığın yaygın olduğuna bir başka kanıttır (Akyüz, 2019).

Türk Kültür tarihi bakımından en önemli eserler şüphesiz ki gümüşten yapılmış kulplu veya kulpsuz maşrapalardır. Bu maşrapalar, Katanda, Kuray, Tuhayta kurganlarında ve Kırgız ülkesindeki Kopen’de hep birbirine benzer şekillerde ele geçmiştir. Asıl enteresan ve mühim olan nokta maşrapaların altında Göktürk yazıtları ile kitabelerin mevcut olması idi. Kuray kurganlarında bulunan bir kayış ucunda Göktürk yazısı ile bir kitabe vardı (Ögel, 1984).

Çeşitli tür yazıtların araştırılması, Kök-Türklerin göçebe kültürü için okuma yazma bilmenin genişçe yayılmış olduğu fikri lehine bütünüyle bir delil kompleksini getirmek olanağını sağlar. Harf şekillerinin bireysel özelliklerine ve imlâ varyantlarına göre birbirinden çok farklı olan bu mezar kitabelerinin büyük çoğunluğu runik yazmanın Budist propaganda amacıyla kullanıldığını, yazıtların ütiliter uygulanması ve günlük yaşayış eşyalarını işaretleyen adlar (ancak tamgalar değil), eşyaların ve donatım parçalarının üzerinde bulunan yazıtlar, Merkezi Asya, Altay ve Kazakistan’daki çok sayılı grafitiler ise bilimsel çalışmalar için bol bir malzeme verir (Vasilyev, 1997).

4.3. Uygurlar: (744-840) (840-1226) (840-1368)

Uygurların meydana getirdiği zengin tarih, onların Çinli tarihçiler tarafından kökenlerinin eski devirlerde gösterilmesine yol açmıştır. Çin kaynaklarında değişik şekillerde yazılan Uygur adına 945 yılında yazılan bir Çin kaynağında “şahin gibi dolaşan, hücum eden” anlamı verilmektedir. Uygur Kelimesinin uy dan (akraba, müttefik) geldiği ve On Uygur adının 10 müttefik manasında olduğu da kayıtlarda geçmektedir. Daha başka anlamların da verildiğine de rastlanmaktadır (Kanlıdere, 2013). Uygur adının, “şahin hızıyla dolaşan ve hücum eden” manasından başka, daha çok “müttefik, birbiri ile birleşen”, “birbirine uyan” demek olduğu kabul edilmektedir (Günel, 2006).

Uygurlar, 744 yılında Karluk ve Basmiller’le birleşerek ayaklandılar. Göktürk Devleti’ni yıkarak, yerine merkezi Orhun kıyılarında Ötüken olmak üzere bir devlet kurdular. Bu dönemde Türk tarihinde önemli bir yeri olan meşhur Talas savaşı, (751) cereyan etti. Çinliler ile Müslüman Araplar arasında meydana gelen bu savaş, Tarım havzasının Uygurların eline geçmesini sağladığı gibi, Çin’in Orta Asya’dan

çekilmesine yol açarak, zayıflamasına sebep oldu. Fakat, son hakan, Alp Külüg Bilge (833-839) zamanından itibaren Mani dininin de etkisiyle zayıflayan Uygurlar, karşılarında oldukça kuvvetlenmiş Kırgızları buldular. Nitekim, 840 yılında Kırgızlar, Orhun bölgesine giderek bu devleti yıktılar (Günel, 2006). İç siyasî çekişmeler, Çin'in izlediği bölücü politika, Maniheizm dininin olumsuz etkileri ve doğal âfetler sonunda Uygurlar, 840'ta bağımsızlıklarını kaybettiler (Akyüz, 2019).

Orhun bölgesinde kendilerine hayat olmadığını anlayan Uygurlar, bundan sonra iki kola ayrılarak değişik ülkelere göç ettiler. Bir grup Kansu bölgesine giderek Kansu Uygur Devleti'ni kurdu. Ancak, bu devlet genelde Çin'e bağlı kalmış, pek fazla bir askerî varlık gösteremeyen Kansu Uygurları, 940'tan sonra Kıtan- lara, 1028'den sonra Tangutlara, 1226'da ise Moğollara tâbi oldu. Onlar günümüzde hâlâ Sarı Uygurlar adıyla varlıklarını sürdürmektedirler.

Beşbalık Uygurlarında Budizm daha fazla yayılmış, neredeyse Maniheizm'in yerini almıştır. Daha sonraki asırda az olmakla beraber Nesturi Hristiyanlığı ve özellikle de İslamiyet kabul görmüştür. Takip eden devirlerde İslam buradan Çin'e doğru yayılmıştır. 1209 yılında, Cengiz Han'a bağlandı. Moğollar döneminde İduk-kut sülalesi varlığını devam ettirdi ve 1368 yılında sonra İduk-kut, Ho-shang Ming İmparatorluğu'na teslim oldu. Karahıtay ve Cengiz İmparatorluğu döneminde birçok Uygur yüksek mevkilerde görevler almıştır (Tata Tonga gibi). Uygur kültürünün izleri zenginliğinden ve derinliğinden dolayı Orta Asya'nın doğusunda ve batısında her zaman hissedilmiştir (Kanlıdere, 2013).

Uygur Kağanlığı Göktürk Devleti'nin sahip olduğu mirasın üzerine kurulduğu için bu devletin, yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürüyordu. Ancak, zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma ve Maniheizm'in girmesi hayat tarzını eskisine göre değiştirmelerine sebep oldu. Soğdluların devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmalarının da bunda rolü vardı (Kanlıdere, 2013).

Uygurların hayat biçimleri Göktürklerden başlıca iki biçimde farklıdır: 1.Kentlerde yerleşik hayat önem kazanmıştır. 2. Uygurlar öteki kültürlerle geniş ölçüde açılmışlar, eski inanışlarını bırakıp Maniheizm dinini benimsemişlerdir. Et ve süt yenilmesine izin vermeyen, sadece sebze yenilmesini isteyen bu din zamanla onları gevşetip savaşçılık özelliklerini kaybettirmiştir (Akyüz, 2019).

Türk destanları bozkır insanının hayat mücadelesi örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde kurttan türeme, gökten inme ve ışıktan olma motifleri bulunmaktadır. Uygur mitolojisinde kurdun rehberlik vasfı açık olarak görülür. “Kutlu Dağ”

efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve mutluluk getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memlekete çöken uğursuzluklar, açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlardır.

Uygur Kağanlığı'na ait Şine-Usu Yazıtı, Orhun-Selenga nehirleri arasında Şine- Usu gölü yakınında bulunmuştur. Gök-Türk harfleriyle yazılmış olan bu yazıt Bayan Çor Kağan adına dikilmiştir. Kitabede Selenga ve Orhun ırmağından, On Uygur, Dokuz Oğuzlardan ve Türk ülkesinden bahsedilmektedir. Ayrıca Uygur, Türk, Üç Karluklar, On Oklar, Sekiz Oğuzlar ve Dokuz Tatarlar gibi kavimler arasındaki mücadelelerden, Tarduş, Tölis ve Kırgız kavimlerinden söz edilmektedir. Uygur kağanının Çikler üzerine yürüdüğünden bahsedilmekte (750), Basmıllarla mücadele anlatılmaktadır.

Türkçe, Çince ve Soğdça olarak üç dilde yazılan Karabalğasun Yazıtı, başlangıçtan IX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Uygur tarihini konu alır. Asıl metin GökTürk alfabesiyle yazılmıştır. Ancak, Türkçe olan kısım çok tahrip olmuştur; sadece bazı kelimeler okunmaktadır. Yazıtın Soğdça olan yüzü de çok fazla silinmiştir. Sadece Çince kısmı sağlam kalmıştır.

Uygurlar yerleşik hayata geçtikten sonraki döneme ait belgeler oldukça fazladır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü hakkında değerli bilgiler vermektedirler. Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen- te'nin raporudur. Bu rapora göre: “Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Zengin insanlar at eti, geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler. Onların müzik aleti olarak kullandığı alet kopuzdur. Samur kürkü, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş giysiler üretirler. Onların âdetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardır. İnsanlar iyi yüzlüdür ve usta sanatkârlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir kap yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemlerini de çok iyi bilirler.”

Turfan Uygurları mimari sahada da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk “otağ” ve “ordu” geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmekte idi. Malzeme olarak da, aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık, tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanırlardı. Uygurlar daha Orhun Irmağı kıyılarında Ordu-balık'ta iken de bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre

Uygurlar surlu şehirler, hükümdar kalesi, dini külliyyeler, göller ve akarsuların bulunduğu bahçeler yapmışlardır.

Maniheizm kendi sanatını da birlikte getirmiştir. Mani'nin kendisi bizzat ressam idi. Bu dinin adını bile duymak istemeyen Müslüman yazarlar, onun resimdeki başarısından hayranlıkla söz ederler. Uygur Devleti'nin Turfan bölgesinde ve özellikle de İdikut şehrinde bulunan freskler ve minyatürler, Maniheizm'in Uygurlar arasında ne kadar güçlü bir şekilde yayıldığını göstermektedir. Bu minyatürlerde Uygur asıllı müminlerin yanında beyaz elbiseli Mani rahipleri resmedilmiştir. Murtuk ve Bezeklik'teki Budist fresklerin bazısında Uygur müminlerin resimleri vardır. Bunlar Uygur kültürünün zenginliğini ortaya koymaktadır. Bu fresklerdeki Soğdu kervancılar, Uygurların bunlar vasıtasıyla İran'ın dinleriyle temas kurduklarını göstermektedir.

Yerleşik medeniyetin en büyük özelliklerinden biri şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, ticaretin gelişmesi ve ticarete paranın kullanılması Uygurların ilerlemesinin açık göstergeleridir.

Elimize geçen hukuk vesikalarından anlaşıldığına göre Uygurların alım-satım ve borç alıp vermede belirli bir para ve ölçü sistemleri vardı. Borç olarak alınan mal ve para faiz karşılığında genellikle ilkbaharda alınır, mahsulün kaldırıldığı sonbaharda ödenirdi. Bu kayıtlar bize ziraatın çok gelişmiş olduğunu göstermektedir. Borç karşılığı her ay faiz ödemesi yapılması, belki de Türklerde ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir. Evlatlık verme vesikalarında evlâtlık verilen oğul ve babalığın karşılıklı uymak zorunda oldukları hususlar kaydedilmektedir. Mesela, evlatlığa verilen oğul yeni ailesine karşı ahlaki görevlerini yerine getirecektir. Sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde cezalandırılacaktır. Buna karşılık babalık da yeni evladına kendi öz evladı gibi davranacak onun bütün maddi ve manevi sorumluluklarını yüklenecektir. İleride kendisinin de bir evladı dünyaya gelse, onu öz evladından ayırt etmeyecek ve onun yetişmesine yardımcı olacaktır.

Yerleşik medeniyetin en büyük özelliklerinden biri şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, ticaretin gelişmesi ve ticarete paranın kullanılması Uygurların ilerlemesinin açık göstergeleridir.

Hükümdar sarayının ve bazı köşklerin de yer aldığı Koço şehrinin güneyinde, merkezî bir avlu etrafında gruplanmış mekânlardan oluşan manastır bu durumdaki örneklerden sadece bir tanesidir. Koço, Yar-Hoto, Murtuk ve Sengim şehrindeki manastırlar da etraflarında rahip hücreleri ve diğer çeşitli yardımcı fonksiyonları

üstlenen müştemilat yapıları ile birlikte ele alınıyordu. Bu yapılar genellikle bir yükselti üzerine yapılmış dikdörtgen planlı yapılardır.

Budist tapınaklar Uygurlardan evvelki Türk dönemlerinde de vardı. Gök-Türkler döneminde Akbeşim şehrinde tipik özellikleriyle Budist tapınaklar yer almaktaydı. Ancak Budist ve Maniheizt tapınaklar asıl gelişimini Uygur devrinde göstermiştir.

Uygur manastır ve tapınakları, Selçuklu ve Osmanlı külliyelerinin kaynağını teşkil etmektedir. Uygur tapınakları arasında en önemlilerinden biri Koço tapınağıdır. Akbeşim şehrindeki Budist tapınaklardan birine benzeyen bu mabedin köşelerindeki ve kapılarının yanındaki kuleler sonraki mimarî gelişmeler açısından dikkati çekmektedir.

Uygur devri Türk sanatı tarihinin en ilgi çekici mimari eserleri arasında kayalara oyulmuş mağara tapınakları da gösterilebilir. Bu tapınakların esası Çin'in kuzeyinde devlet kuran Tabgaçlarda da görülmektedir. Doğu Türkistan'daki Bezeklik, Kızıl ve Tun-huang mağara tapınakları çok ünlüdür. Bunlar arasında Uygur tarzının en seçkin örnekleri Bezeklik mabetleridir.

Genel olarak Orta Asya mimarisinde, özel olarak Uygur mimarisinde sivil mimarinin en önemli ürünleri saraylar ve evlerdir. Saraylar eski ordu-kent kuruluşlarının İç kale kısmına karşılık geliyordu. Bazen yalnız bu iç kale saray olarak nitelendiriliyor, bazen de sur içerisinde saray ve köşkler söz konusu oluyordu (Kanlıdere, 2013).

Yerleşik hayat ve din değişikliği nedeniyle Uygurlar Türk eğitim tarihine kendi özelliklerinin damgasını vurmuşlardır:

Uygurların, 14 harfli Soğd alfabesine bazı eklerle aldıkları bir alfabeleri vardı. Bu yazı ile kütüphaneler dolduran edebiyat, sanat, din konularında kitaplar yazdılar. Aşağıda inceleneceği gibi, onların basım tekniğini bulduklarını gösteren deliller vardır. Fakat onlar asıl kalıp baskı yolu ile kitapları çoğalttılar. Okur yazarlık çok arttı ve toplumun bilgi düzeyi yükseldi. Yerleşik hayat nedeniyle, plânlı ve örgün eğitim öğretimin de var olması gerekir. Bilginin yazı ve yerleşik hayat kanalıyla genişlemesiyle sözlü töre bilgisi çok aşıldı. Bilginin önemine ilişkin geleneksel değerler de gelişerek sürdü gitti.

Uygurların son zamanlarına ait Turfan'da bulunan bir mecmuada bilginin değeri şöyle anlatılır:

Bilgi bilin ey beyim

Bilgi sana eş olur
Bilgi bilen insana
Bir gün devlet yar olur
Bilgili insan beline
Taş kuşansa kaş olur
Bilgisizin yanına
Altın konsa taş olur

Uygurlarda bilimin, eğitilmiş, bilgili insanın değerine ilişkin birçok atasözü vardır. Günümüzde de kullanılanlardan bazıları bugünkü Türkçe ile şöyledir:

Âlim olsan âlem senin olur.
Altın çürümez akıl yaşlanmaz.
Bilen bilgisine, bilmeyen nesine inanır?
Bildiğini halktan saklama.
Bileği güçlü bir kişiyi, bilimi güçlü bin kişiyi yener.
Bilmeyene iş, işsize de aş yoktur.
Bilmediğini sorup öğrenen âlim, utanıp sormayan kendine zalim.
Canlı bilgisiz ölü, ölü âlim diridir.

Çocuğun babadan ve anadan ne tür bilgi ve beceriler alacağı da şu atasözünde belirtilir: Baba gören ok yontar, ana gören elbise biçer.

Uygurlar, bilgi ve kültür düzeyleri yükseldiği için, yüzyıllarca çeşitli Türk ve yabancı devletlerin saraylarında kâtiplik, bürokratlık, danışmanlık, tercümanlık, öğretmenlik, kültür elçiliği yapmışlardır.

Bir Uygur atasözü şöyledir:

Çocuğunu öğretmene ver, ondan alıp saraya ver.

Burada çocuğun önce iyi bir öğrenim görmesi gerektiği, iyi yetişen çocuğun da sarayda, yani Devletin üst düzey yönetim işlerinde bile görev alabileceği anlatılmaktadır. Başka deyişle, eğitimin hem kişinin sosyal statüsünü yükseltmekteki rolü, hem de bu yükselmenin en ileri hedefinin ne olması gerektiği vurgulanmaktadır...

Bir milletin eğitim görüş ve uygulamaları, her zaman, dışarıdan etkilenebilir. Tarih boyunca benimsedikleri çeşitli dinî inanışlar, içinde yaşadıkları çok geniş fizikî, siyasî, kültürel çevre, Türklerin eğitimine de dışarıdan bazı unsurların girmesine yol açmıştır. Bu şekilde, Konfüçyüs (M.Ö. 571-478)'ün eski Türklerin eğitiminde de kısmî etkisinden söz edilebilir. Bu etkiler başlıca şu yollarla girmiştir:

1. Birçok Türk hükümdarları Çin prensesleriyle evlendiklerinden, ülkelerinde iyi bir eğitim görmüş, Konfüçyüs'ün sözlerini ezberlemiş bu hatunlar Türk şehzadelerinin annesi olmuş ve onun fikirlerini çocuklarına öğretmişlerdir.

2. Zaman zaman Çin'den kaçan aydınlar Türk hükümdarlarına sığınmışlar ve kendilerine uygun devlet işleri verilmiştir.

3. Ülkeler arasında siyâsî ilişkiler kurulmuş, elçiler gidip gelmiştir.

4. Birçok şehzade Çin'e öğrenim için gönderilmiştir.

5. Özellikle Uygurlar, Çince'den çeviriler yapmışlardır.

6. Nihayet, savaşlar, ticaret ilişkileri, gezginler de bu ve başka ülkelerin kültür ve eğitiminin etkilerini getirmiştir.

Türkler, Müslüman olmadan (ve olduktan bir süre sonra bile) yazı yazmaya ve kitaba bitig, kâtip ve hattata bitigçi derlerdi. Türkler, kaya, taş, kiremit, küp, tabak, maşrapa, silah, süs eşyaları, deri, ağaç yaprağı ve kabuğu, tahta, bez, ipek parçaları, kâğıt vb. maddeler üzerine yazı yazmışlardır. Tahta gibi levhalara yartu derlerdi.

Göktürk yazısı, kalem ve fırça ile kâğıda yazmaktan çok, sert satırlar üzerine bıçakla kazımaya uygun idi. Uygurlar ise daha çok kalem ve fırça kullanmışlardır.

Kalem, uç denen ve dağlarda yetişen bir ağaçtan yapıldı. Sığır boynuzundan yapılan ve şütük denen divitler de kullanılırdı.

Siyah, kırmızı vb. renkli mürekkepler kullanılırdı.

Başlangıçta tomar biçiminde olan kitaplar zamanla bugünkü şeklini aldı. Kitaplara deriden ve sanat değeri yüksek ciltler yapılırdı. Matbaa Basım sanatının bulunuşu konusunda, 1937'de 2. Türk Tarih Kongresine sunduğu bildiride, İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Profesörü Bossert'in ileri sürdüğüne göre, bir ülkede matbaanın icadı ve geliştirilebilmesi için üç şartın birlikte bulunması gereklidir:

1. Harf sayısı az bir alfabe kullanılmakta olması,
2. Okuma arzusunun artmış ve kitapların çok aranmakta olması,
3. Kâğıdın bilinip kullanılması.

Bossert'e göre, bu açılardan bakıldığında, matbaanın önce Çinlilerce bulunduğu şeklindeki söylenti doğru görünmüyor. Çünkü, M.S. 105 yıllarından itibaren kâğıdı biliyorlardı ama, binlerce harften oluşan Çin yazısı basım için çok büyük teknik zorluklar çıkaracağı gibi, bu yüzden Çince kitapların matbaa ile çoğaltılması elle çoğaltmaya göre pek ekonomik de olmazdı. Bu nedenle, matbaayı ilk önce onların bulduğundan kesinlikle şüphe etmelidir. Onlar, tahta vs. ile kalıp baskıyı kullanmışlardır, ama bu matbaa tekniği değildir.

Çinlilere komşu olan Uygurlar da kalıp baskıyı, kâğıdı kullanıyorlardı. Okuma yazma ve kültür düzeyleri çok yüksekti. Hatta başka devletlere kâtip, bürokrat, çevirmen, danışman, öğretmen olarak hizmet verecek kadar bilgili, kültürlü yetişiyorlardı. Sade bir alfabeleri vardı. Böylece ayrı ayrı kesilmiş harflerle basım tekniğinin ortaya çıkması için tüm şartlar hazırды. Bu uygun ortam içinde, onların matbaa tekniğini bulduklarını gösteren somut veriler vardır: Kan-Su bölgesinde Tun-Huang'da bir mağarada tahtadan bazı Uygur matbaa harfleri ve Uygurca kitaplar bulunmuştur. Bunların, M.S. 700-900 yıllarına çıktığı anlaşılmıştır. Böylece, Bossert'e göre, matbaayı Uygurların bulduğunu kabul etmek gerekir.

Çinliler bu tekniği 11. yüzyılda onlardan alıp demirden harfler yaparak geliştirmişlerdir. 1241'de de Altın Ordu Devleti kuvvetleri, Almanya'ya yaptıkları akınların da bu tekniği oralara götürdüler, iki yüzyıl sonra, 1440-1450'lerde Gutenberg matbaayı geliştirdi. Ortaçağda fikirlerin ve teknik bilgilerin bir ülkeden ötekine ne kadar yavaş taşındığı düşünülürse, iki yüzyıllık gecikme fazla sayılamaz.

Böylece Uygurların ve Gutenberg'in matbaaları arasında ilişki bulunmaktadır (Akyüz, 2019).

5. BULGULAR VE TARTIŞMA

Eski Türk devletlerinde teşkilatını oldukça ayrıntılı şekilde bildiğimiz kuruluş ordu idi. Fakat çok geniş sahalara yayılmış Türk ve yabana kütleleri idare edebilmek için devletin şüphesiz başka kuruluşları da vardı. Mesela, hayli yüksek sayıda sorumlu kişi, vazifelerine göre, devlet teşkilatında bir sürü unvanlar alarak, mühim idari makamlar işgal ediyorlardı. Aralarından çoğunun başarılı görev yaptıkları, Türk devlet mekanizmasının muntazam işleyişinden anlaşılan bu makam sahipleri, herhalde, yönetim prensiplerini ve uygulama yollarını öğreten belirli bir eğitim sisteminden geçirilmekte idi. Yine idare ile ilgili olarak kitabelerimizde belirtildiği üzere, bütün Türk siyasi kuruluşlarında uygulamaya konulan "halkı beslemek ve giydirmek" işinin ülke ölçüsünde yürütülmesi, büyük bir "dağıtım" şebekesinin varlığını gösteriyor ve bu muazzam sosyal faaliyetin hususi surette yetiştirilmiş kimselerin kontrolünde cereyan etmesini zaruri kılıyordu.

Eski Türk takviminin (Göktürk çağında) ıslah edilişi ile bilhassa yazının yaygınlaştırılmış olması gibi durumlar oldukça geniş bir eğitim-öğretim teşkilatının mevcudiyetini ortaya koyan sağlam delillerdi. Yalnız o zaman için değil, nesiller boyunca tarihten ibret alınması düşüncesi ile taşlara kazılarak, meskûn mahal meydanlarına dikilen kitabeler, Türk topluluğunda kalabalık bir okur-yazar tabakanın bulunduğu işaret etmekte idi. Bunlara ayrıca, başta at terbiyesi olmak üzere, türlü cinsten hayvan yetiştiricilik, bakım, hastalıklardan koruma veya tıbbi müdahale., usullerini öğreten uzmanların ve savaşçı bir millete çeşitli silah, giyim, yiyecek hazırlayan on binlerce zanaatkârın yetiştirilmesi de ilave edilmelidir. Gerçi bunlardan bir kısmı pratik şekilde ustalık-çıraklık tarzında öğretilirdi, fakat Türk dilinin ses tonlarına uygun fonetik bir alfabenin ortaya konması, astronomi, okuryazarların artırılması gibi doğrudan doğruya teorik alanlarda düzenle bir eğitime de ihtiyaç olduğu aşikardı. Fakat esefle belirtelim, bu eski Türk sosyal ve kültürel kuruluşları hakkında aydınlatıcı bilgilere sahip bulunmuyoruz. İdari unvanların bile ayrı ayrı fonksiyonları tamamen tespit edilememiştir. Bu hususların kesinliğe kavuşması yeni ele geçecek epigrafik ve arkeolojik malzemeye bağlı kalmaktadır (Kafesoğlu, 1998).

Türkler çoğunlukla göçebe bir hayat yaşadıklarından, onlar için bağımsızlık vazgeçilmez bir unsurdu. Nitekim, Göktürklerin fetret devrini anlatan Orhun yazıtlarında bağımsızlıktan mahrum kalan bir topluluk ölmüş sayılmakta idi.

Türk ülkesi belirli sınır ve araziye sahipti. Ancak bu arazi bütün milletin ortak malı idi. Hakan, bu toprakları korumakla görevli idi. Dolayısıyla, Türk milleti topraklarına sahip çıkar ve bu sebeple, üzerinde bağımsız ve hür yaşayabileceği toprakları vatan olarak kabul ederdi. Nitekim, Mo-tun Han toprak bir milletin temelini esastır, prensibini yerleştirerek vatan kavramından ödün vermeyen özelliği ile dikkat çekmektedir.

Her yönüyle bağımsız ve hür bir hayat süren Türk halkının bu hayat şekli, devlet ile iş birliğinde yaşamasını sağlardı.

Türk devleti töre kurallarına (kanun), dayalı bir kuruluştur. Devletin varlığının korunması ve devamlılığı, kanunun varlığı ile mümkündür. Devleti idare etme yetkisini elinde tutan hakan, bu kurallara uygun olarak devleti yönetirdi. Tarihte yıkılan bir Türk devletinin yerine tekrar yeni bir Türk devletinin kurulmasıyla, Türk devletlerinin bugüne kadar devamlılığının sağlanmasında (23 asır) devlet yapısındaki özelliklerin ve Türklerin devletleşme yeteneklerinin önemli rolü olmuştur denilebilir (Günal, 2006).

Türk toplumunda en küçük sosyal birim aile idi. Toplum yapısının çekirdeği olan aile, Türklerde “küçük aile” tipinde idi. Aile reisi, bütün malın sahibi ve aile fertlerinin yöneticisiydi. Ailede mülk ortaklığı sadece otlaklara ve hayvan sürülerine aitti. Evlenen erkek veya kız evlat, baba ocağından hisselerini alıp ayrılır, ayrı bir aile kurardı. Yeni kurulan bir ailede kadın, tamamen kocasının ailesine tâbi olur, hatta kocası ölürse, kocasının aile fertlerinden biri ile evlenebilirdi. Evlenen oğluna ayrı bir ev (çadır) açmak eski bir gelenektir. Baba evi en küçük oğula kalırdı. En çok himayeye muhtaç küçük çocuğun korunması, uyulması gereken töre kurallarındandı.

Hun ve Göktürklerde sosyal yapı göçebe hayattan kaynak almaktaydı. Bu sebeple Türkler, çadırlarda (yurt, ev, otağ) yaşarlardı ve bu çadır Türk aile birliğinin kutsal bir sembolü sayılırdı. Türk aile sisteminin esasları, siyasî ve sosyal bütün kuruluşlara ve fert davranışlarına yansdığından, Türk devletleri genel olarak iki sosyal birliğe “aile” ve “orduya” dayanmaktaydı. Nitekim, Hun toplumu, ordu düzenine göre teşkilatlanıyordu. Bu toplulukta herkes savaşçı idi. Hunların savaş tekniği göçebe hayatın gerektirdiği özelliklerden doğmuştu. Bu sebeple Türkler, savaş taktiği yönünden şehirlere bağlanmamayı prensip edinmişlerdi. Hun ve Göktürk Devletleri’nde, bir başkent kurmak ve oraya yerleşme isteğine şiddetle karşı çıkılırdı. Böylece, “ordu” kelimesi Hun ve Göktürklerde yer değiştirebilen otağlı (hakan çadırı) bir başkent gibiydi. Ordu adının ilk olarak başkent veya şehirlere verilmesine yerleşik

hayata ilk geçen Türk kavmi olan Uygurlarda rastlanır. Nitekim Uygur başkenti “Ordu-Balık” adını taşıyordu.

Türklerde yerleşik hayatın başlangıcı, kışlak hayatı idi. Bu sebeple sürekli kışlaklar şehir hayatına geçişin temelini oluşturmuştur. Türkler, binaların yapımında çoğunlukla kerpiç (toprak-çamur) ve ahşap malzeme kullandılar. Szgeleşi, yarı göçebe hayat yaşayan Hazarların evleri ahşaptandı. Yalnız hakan sarayı ile Sarkel kalesi taş ve tuğladan yapılmıştır. Hazar şehirlerinden Semender’de bol meyve bahçeleri ve civarında bağlar vardı. İtil şehri bir surla çevrili olup, Volga nehri tarafından ikiye bölünüyordu. şehirde çarşılar ve hamamlar vardı. Evler tahtadan veya keçeden inşa edilmişti. Volga Bulgarlarının evleri ahşaptan olmakla beraber taş binalar, saraylar ve depolar bulunuyordu. Attila’nın Orta Macaristan’daki başkenti Etzelburg da ahşap malzemeden yapılmıştı. Asya Hunları surlarla çevrili şehirleri savunmanın, Çin savaş taktikleri karşısında elverişsiz bulunmakta idiler. Bununla beraber nadir de olsa Türkler surlu şehirler yaptılar. Szgeleşi, Hun hakanı Cici iki yılda büyük bir kale yaptırmış, ancak Çinliler karşısında bu kale ona mezar olmuştu.

Türkler, göçebe hayat gereğii hayvancılık ve avcılık yaparlardı. Yarı göçebe topluluklarda çiftçilik de görülmektedir. İklım şartlarıyla bağlantılı olarak yaşayan göçebe Türkler, kışlak denilen yerlerde Nisan ayı ortalarına kadar kalıyorlardı. Kışı geçirmek için ormanlık veya rüzgarlardan korunan bir vadiyi seçerlerdi. Yazın ise, yaylak denilen sulak ve açık otlaklara doğru göç ederek gl ve ırmak kenarlarına çadır kurarlardı.

Türklerde at, göçebe hayatın vazgeçilmez bir parçası idi. Küçük yaşta ata binmeyi ğrenen Türklerin, at sırtında alışveriş yaptıkları, yemek yiyip içtikleri, hatta uyudukları bilinmektedir. Bunun yanı sıra, Attila ile Bizans elçileri arasındaki barış görüşmelerinin (Margus barışı) at sırtında yapıldığından bahsedilmektedir. Öte yandan, etini yemeleri, sütünden kımız yapmaları ve derisini giyimde kullanmaları açısından at büyük önem taşıyordu. Hatta at, sahibi ölünce, onunla birlikte bütün koşum takımları ile gömülürdü. Ayrıca attan başka, deve, merkep ve katır da göçebe toplulukların ulaşım araçlarını oluşturuyordu.

Türklerin başlıca gıda maddesi koyun eti ve süt mamulleri idi. Eti uzun süre koruya bilmek için konserve yapmayı öğrenmişlerdi. Kurutulmuş et, pastırma savaş sırasında büyük önem taşırdı. Bundan başka yahni, tutma, gömeç (bir çeşit ekmek), glla, rek, kıyma, börek, mantı başlıca yiyecekleri idi. Kısrak sütünden yapılan kımız en ünlü ikileriydi. Kımızın ferahlatıcı ve açlığı teskin edici bir özelliği vardı.

Türkler, besledikleri hayvanların yünü ve derisini giyim eşyası yapımında kullanırlardı. Ceket, pantolon, kısa hırka, mintan, ayaklarına çizme (veya çarık), başlarına börk giyerlerdi. Başka kavimler kopça kullandığı halde, onlar düğme kullanırlardı. Türklerin başka bir özelliği de erkeklerin saçlarının uzun olması idi ve çoğunlukla sakallarını keserlerdi.

Türkler her an savaşa hazır olacak şekilde yetişirler ve bir ordu düzeni içinde yaşarlardı. Nitekim, göçebe hayatın gerektirdiği büyük hayvan sürülerinin bakımı ve sürekli avları bir çeşit savaş eğitimi gibiydi. Boy beyleri barış zamanında sivil idareci iken, savaş zamanında kendi boylarından oluşturdıkları askerlerin başında Hakan'ın ordusuna katılırlardı.

Türklerin başlıca silahı ok ve yay idi. Orduda çeşitli ok ve yaylar kullanılıyordu. Bunlar arasında Mo-tun'un yapmış olduğu ısıklı oklar düşmanın moralini bozması açısından en etkili olanıydı. Mo-tun okçularının eğitim hocasıydı. Kendisi ısıklı okunu nereye atarsa askerlerin de aynı yere atması gerekirdi. Bu durum, Türk ordusundaki disiplinin en açık örneğidir. Böylece askerlerin yetenekleri ok atmadaki ustalıkları ile ölçülmüş olurdu. Göktürkler ise kemikli yayları oldukça geliştirmişlerdi. Hun askerleri ise deriden yapılmış dayanıklı ve hafif zırhlar giyerdi. Günlük bir kıyafet görünümünde yapılan bu zırhların üzerine keçeden yapılmış bir aba giyilirdi. Savaş işareti olarak, atlara tüy veya ipek kurdele takılır, atların kuyrukları düğümlenirdi. Türkler, dört nala giden at üzerinde dört yönde isabetli ok atmakta çok usta idiler. Ayrıca iyi kement kullanmasını bilen Türkler, yakın dövüşte kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç kullanırlardı. Savaş zamanında en çok çekindikleri durum, yağmur yağması ile yayların ıslanarak işe yaramaz hale gelmesi idi.

Türk hukuku, töre ve gelenekler üzerinde ve bu esaslara bağlı olarak meydana gelmişti. Bu sebeple, İslamiyet'ten önce Türk hukuk kuralları yazılı olmadığından, Türklerin yargı usulü ve şekilleri hakkında fazla bilgi edinemiyoruz.

Fakat, şüphesiz işlenen suçlar cezasız kalmıyordu. Sözcü, adam öldürmenin cezası idamdı. Soygun, hırsızlık, hayvan kaçırma kesinlikle yasaktı. Bu olaylarla ilgili olarak suçüstü yakalananlar idam edilir, mallarına el konurdu. Hapis cezası sadece 10 gündü. Bunun sebebi göçebe hayat süren devletlerde sürekli hapisanelere yer verilmeyişiydi. Adli teşkilat iki kademeliydi. Birincisi hükümdar başkanlığında Yargu denilen yüksek devlet mahkemesiydi. Bu mahkeme siyasî suçlara bakardı. İkincisi ise, Yarganlar (hakimler-yargıcılar) idaresindeki adli suçlara bakan mahkemelerdi.

Hun ve Göktürkler de göçebe hayata dayalı hukuk sistemleri görülüyor. Buna karşılık, Uygurların yerleşik hayata geçmelerinin etkisiyle ve kısmen de Çin tesiri altında kalarak geliştirdikleri özel hukukları vardı.

Türk dili ve yazısı Türkçe, Ural-Altay dilleri ailesindendir. Türk yazı dilinin ne zaman ve hangi şartlar içinde ortaya çıktığı hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Türk yazısının ilk örneğine ancak VIII. yüzyıl başlarından itibaren Orhun Yazıtlarında rastlanmaktadır. Fakat, Türklerin daha önceki çağlarda da şüphesiz yazıları vardı. Nitekim, Bizans ve Çin kaynakları VI. yüzyıldaki Türk devletlerinin kendilerine özgü bir yazı çeşidi kullandıklarını belirtiyorlar. Yapılan bilimsel araştırmalar sonucunda, MÖ.V.-VI. yüzyıllara ait Esik kurganında bulunan bir gümüş çanak üzerindeki yazılar ve Tanrı Dağlarında (Kurday mevkiinde) MÖ. II.yüzyıla ait bir kitabenin ortaya çıkarılması, bu düşüncüyü kuvvetlendiriyor.

Bazı küçük farklarla, Kırgızlar, Bulgarlar, Hazarlar ve Peçenekler tarafından da kullanıldığı görülen Orhun (Göktürk) alfabesinin Asya'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan, çeşitli topluluklar arasında ortak bir yazı özelliği kazandığı anlaşılmaktadır.

Türk Dili, 13 yüzyıl boyunca, çeşitli alfabelerle ifade alanı buldu. Bunların en eski ve Türklere özgü olanı Göktürk, ikincisi ise Uygur alfabesidir. Bu sebeple, en eski Türk dilini, Göktürkçe ve Uygurca olmak üzere ikiye ayırmak da mümkündür. Bunun dışında Türkler, Mani, Soğd, Brahmi, Süryani, ender olarak Tibet ve Çin alfabelerinden başka son olarak Arap ve Latin alfabelerini kullandılar (Günel, 2006).

Çalışmamızın girişinde ifade ettiğimiz gibi “Eğitim, bireyin kendi yaşantıları yoluyla davranış değişikliği meydana getirme sürecidir. Öğretim ise; yaşantılar yoluyla meydana gelen kalıcı izli davranış değişikliğidir. Eğitim, insanın varoluşundan ölümüne kadar geçirdiği süreç boyunca devam eden zihinsel bir süreçtir.”

İlk Türk devletlerinde örgün eğitim kurumu olmamakla birlikte Türk toplumlarının eğitim anlayışı ve uygulamaları büyük ölçüde töre ve yaşama biçimlerinin etkisiyle şekillenmiştir. Dolayısıyla eğitim uygulamalarına ilişkin edindiğimiz bilgileri yorumlamada yaşam tarzları bize yol gösterici olacaktır.

Atlı göçebe hayat tarzı, yaylak ve kışlaklar arasında mevsimsel hayvan sürüleri ile göç hareketi, zaman zaman salgın, kuraklık, iç siyasi çekişmeler ve çatışmalar, Çin baskısı nedeniyle yeni yurtlara göç edilerek yaşarken, çocukluğundan itibaren avcılık, ata binme, ok atma, silah kuşanma, her an savaşa hazır olacak cesur “alp” tipi insan modeli “askeri eğitim biçimi” hayatın zorunlu koşulları gereği idi. Toplumun yaşam biçimi, ekonomik koşulları, geçim kaynakları, askeri teşkilatı, askeri seferleri ve

başarıları ile 10.yüzyıla kadar yaklaşık iki bin yıllık tarihi süreçte kurmuş olduğu devletler ve farklı kültür ve boyların bir arada tutulması, bu devletlerin idaresi, şehzadelerin yetiştirilmesi, vergisinin toplanması, hukuk ve törenin uygulanması, “ipek ve kürk yolu” önemli ticaret şehirlerinin varlığı, Çin sınırında Çinlilerle olan, diplomatik ve dini ilişkileri, Kitabelerden anlaşıldığına göre “Halkı beslemek ve giydirmek” isi tüm ülke genelinde sağlanmaya çalışılması, bunun için büyük bir dağıtım teşkilatının varlığına ve yetiştirilmiş elemanlara ihtiyaç vardı. Tüm bunlar gösteriyor ki örgün eğitim kurumları olmasa da sistemli ve başarılı bir yaygın eğitim vardı diyebiliriz.

Türkler’de Hunlar’dan itibaren çeşitli el sanatlarının gelişmesi, belirli bir estetik anlayışının varlığını gösterir. Türkler ‘de tezyin sanatı fevkalade inkişaf etmiş, Eski Türkler tarafından yapılan oymalı silahlar, kılıç saplarındaki işlemeler, bugün dahi hayret ve beğeniyle izlenmektedir. Boyacılık sanatı da gelişmiş, günümüze kadar gelen kökboyanın ve halıcılığın (dokumacılığın) temelleri çok eskilerden beri süregelmiştir. Tüm bu işler belli bir teknik ve eğitimi gerektirmektedir. Ancak günümüzde Eski dönemlerde Türkler ‘de mevcut olan planlı bir eğitimin yapıldığına dair net bir delil yoktur. Ama Hunlar’dan itibaren Türkler’de, belirli bir eğitimin yapıldığı kuvvetle muhtemeldir. Bu bölgelerde yapılan kazılarda, bulunan yapıların bazılarının, eğitim için kullanıldığı düşünülmektedir. Altay bölgesinde Hun çağında açıldığı düşünülen muhtelif sulama kanallarının izine rastlanmaktadır. Bu kanallardaki sulamanın ilmi bir usulle yapıldığı belirlenmiştir. Bugün ordumuzda da kullanılan 10’lu sistemi (Onbaşı, yüzbaşı, binbaşı gibi) ilk kez uygulayan Türker’dir.

Kalıntılara bakılırsa; (yazma eserler, sistem, devlet yönetimi, bilgiye verilmiş önem ve alfabe, vs.) Türkler ‘in yerleşik yaşam ile göçebeliği uzun müddet birlikte sürdürdükleri gözlenmektedir. Orta Asya’daki kazı sonuçları ile bilimsel tarih incelemeleri bu görüşü doğrulamaktadır. Yazının yaygınlaştırılması, “Türk Takvimi’nin ıslah edilişi, yalnız içinde bulunulan zamanda değil, nesiller boyu tarihten ibret alınması için dikilen kitabeler, Türk toplumunda kalabalık bir okur yazar topluluğunun olduğunun en önemli kanıtıdır. Bilgi ve bilginler övülmüş, bilginin değeri atasözlerine yansımıştır. “Kut belgüsü bilig”(Kudretin belgesi bilgidir), sözü Eski Türkler ‘de bilgiye verilen önemi en iyi şekilde gösterir. Son yıllarda yapılan araştırmalar; Göktürkler ’in Orhun anıtları dışında mezar taşları, dağlardaki sabit kayalar, ağaçlar, kemikler, madenler, toprak ev araç gereçleri, silahlar ve süs eşyaları

vs. üzerine pek çok yazı yazdıklarını ortaya koymuştur. Örneğin, Altay dağlarında kayalarda yolları gösterici sosyal ve günlük yasaya ait pek çok yazı bulunmuştur.

Görüldüğü gibi, eğitim anlayışını yasayış biçimleri şekillendirmiş, töre ise yeni kuşakların yetişmesinde ve hangi değerlere sahip olması gerektiğinde, etkili olmuştur. Destanlardan ve kitabelerdeki ifadelerden, Türk-Eğitim sisteminin amacının Alp-İnsan tipi yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bilge ve erdem kutsal sayılmış, ileriki kuşakların hayırla anmaları ve övmeleri için bilge olmanın gerekliliği vurgulanmıştır. Hatta ileri de Türk devletinin basına geçmesi muhtemel olan şehzadeler, özel bir eğitim-öğretim metodu uygulanmaktadır. Her bakımdan mükemmele yakın birer insan olmaları için eğitimlerine özen gösterilirdi. Devleti yöneteceklere teorik bilgiler verilir ve uygulamalı olarak başka bir yerde vali olarak atanırdı. Böylece yetişmiş ve yirmi yaşında devleti yönetecek bir bilgi ve eğitime sahip olarak, kendini ispat ederdi. Türkler'deki bu teknoloji ve kültür düzeyi örgün eğitim kurumlarının bulunduğu işaret etmektedir.

Özetle anıtlarda, daha sonra gelecek Türk hükümdarlarına ve sonsuza kadar Türk milletine bağımsız ve mutlu yasama ile ilgili bir tarih dersi veriliyor. Milletin bunları öğrenip, bilmesi isteniyor. Bu bilgilerin kalıcı olmaları için tas üzerine yazıldığı belirtiliyor. Böylece, Bilge Kağan'ın Türk milletinin ilk siyasal eğitimcilerinden biri olarak değerlendirilmesi gerekir.

6. SONUÇ

Günümüzde okulun varlığı, zorunlu eğitimin olup olmaması, işsiz diplomalı ordusu, “yarış atı” na dönen çocuklar tartışmaları sürerken bundan üç bin yıl önce ilk Türk devletleri olan Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar’da bugünkü anlamda örgün bir eğitim kurumu okul yoktu lakin yaygın eğitim de denilen hayat boyu öğrenme vardı. Çocuk doğduğu ailede anne ve babasından görerek, rol model alarak göçebe hayat kültürünün, hayvancılığı, avcılığı, ata binmeyi, silah kullanmayı, askerlik eğitimini ve savaşı yaparak yaşayarak öğreniyordu daha doğrusu hem öğrenirken hem de yaşıyordu. Mesleki eğitim önemli bir yer tutar. En kalıcı öğrenme modeli olarak günümüzde de tekrar gündemde olan yöntemle. İşte eğitimin tanımındaki “davranışlarda kalıcı iz değişikliği” oluyordu.

M.Ö. Bin yıllarından itibaren Hunlar’da ve Göktürkler’de Orta Asya bozkırlarında benzer göçebe yaşam koşulları devam ederken Uygurlar döneminde yerleşik hayata geçişle birlikte kalıcı mimari eserler ve yazılı eserler, dini çeviriler, matbaa eğitim kültür hayatının daha önceki dönemlere göre daha geliştiği dönemdir.

İlk yazılı eserler Orhun Kitabeleri ise hem Türk tarihinin ilk yazılı ve kalıcı eserleri olup hem de Türk adının da tarihe silinmez kaydının düşüldüğü belgedir. Günümüz Avrupa uluslarının hemen hiçbirinin millî dil ve yazısı bulunmadığı bir dönemde Göktürkler ileri bir dil ve yazı ile taş üzerine yazı yazarak bize çok değerli belgeler bırakmışlardır. Orhun Anıtları denen bu belgeler 732’de dikilen Kültegin, 735’te dikilen Bilge Kağan ve yine o yıllarda dikilen Tonyukuk anıtlarıdır. Bu anıtlarda 6000 kadar kelime vardır. Aslında Göktürk hükümdarlarının, 6. yüzyılda Çin imparatorlarına Türkçe olarak mektuplar yazdığı biliniyor. Bunların ancak Çince çevirileri günümüze ulaşabilmiştir. Yenisey mezar taşları ise daha da eski tarihlere çıkar. Şu hâlde, Türkçenin ilk yazılı belgeleri Orhun Anıtlarından önce meydana getirilmiştir. Fakat, kesin olarak tarihlendikleri, binlerce kelimeden oluştuğu ve konuları çok önemli olduğu için, Türkçenin, tarihi bilinen en eski yazılı belgeleri, Orhun Anıtları kabul edilmektedir.

Yetiştirilmek istenen insan tarzı cesur, kahraman ve bilge anlamına gelen “alp” insandır. Eğitimde, töre önemlidir. Töreyi belirleyen gelenek ve dinlerin eğitim üzerinde etkisi vardır. Bu dönemde töre, sözlü kültür, destanlar, ninniler dönemin “alp” tipi insanını büyüten gizli bir eldi, okuldu. Hayat sahnesinin perdesinin ardından suflör gibi çocukların, gençlerin kulağına değil ruhuna üflerdi sanki. Orta Asya

bozkırdaki zorlu göçebe yaşam koşulları, zaman zaman büyük göçler, salgın hastalıklarla mücadele, kıtlık, iç savaşlar ve başta Çinliler olmak üzere dış saldırılar “alp” tipi insan modelini zorunlu kıldığı gibi yerleşik hayata geçmek de küçümsenmiş bundan dolayı da hem yazılı eserler hem de kalıcı mimari eserler pek kalmamıştır. O yüzden ilk Türk devletleri hakkındaki kaynaklara Çin, İran, Arap, Bizans ve Avrupa kaynaklarında daha çok rastlanmaktadır.

Akyüz’e (2019) göre yerleşik hayat ve din değişikliği nedeniyle Uygurlar, Türk eğitim tarihine kendi damgalarını vurmuşlardır. Gerek 14 harfli alfabeleri, gerek matbaada kalıp baskı ile kitapları çoğalttılar. Kütüphaneler dolduran edebiyat, sanat, din konularında kitaplar yazdılar. Yerleşik hayat nedeniyle planlı ve örgün eğitim-öğretimin de var olması gerekir.

Eski Türkler çok geniş bir coğrafyada eğitim, öğretim yaptılar. Çünkü yazı, taşların dışında para, bardak, tabak, çanak, küpe, yüzük, bilezik, kılıcın-bıçağın kabzası, kemer tokası, atın gemi gibi günlük hayatta kullanılan nesneler üzerine yazılarak kullanıldığına göre, süs için yazılmış olması mümkün olamaz. Demek ki halk, okuyor ve yazıyordu. Günlük eşyalarında yazıyı kullanıyordu. Uygur dönemine ait 23 okulun varlığından bahseden Sertkaya’ya göre muhtemelen Kök Türk döneminde de buna benzer okullar mevcuttu. Sertkaya ile benzer görüşlere sahip olan Vasilyev (2000) göre de günlük yaşamda kullanılan çok sayıda eşyanın üzerinde yazılara rastlanması, geniş okuyucu kitlesinin olduğu görüşüne kaynaklık eder (Sertkaya, 2001).

Tüm bunlardan da anlaşılıyor ki, Türkler, kültür ve medeniyet kurabilecek bir eğitim seviyesine sahip, büyük bir millettir. Üç bin yıllık bir devlet geleneğine sahip olunması da bunun bir göstergesidir (Ünal, 2008).

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (2019). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Günel, Z. (2006). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. İstanbul: Nobel Yayınları.
- Hali, S. ve S. Rencüzoğulları. (2017, Yaz). “İslamiyet öncesi dönemde Türklerde eğitim”. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*. 6 (17): 425-438.
- Kanlıdere, A. (2013). *Orta asya Türk tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyet'ten önce Türk kültür tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünal, S. ve H. Öztürk. (2008). “İslamiyet'ten Önce Türkler 'de Eğitim ve Öğretim”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13(2): 89-109.
- Sertkaya, O. F. (2001). “Eski Türkler okur yazar mıydı?”. *Göktürk devleti'nin 1450. kuruluş yıldönümü*. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.
- Vasiliyev, D. (2018). “Köktürklerin okuma yazma bilmeleri sorunu”. *4. Uluslararası Çağdaş Eğitim Araştırmaları Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı*. Muğla.